

Book Reviews • Рецензії

ANTONY POLONSKY

The Jews in Poland and Russia.

Volume 1: 1350–1881. Oxford & Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2010. 534 p. ISBN 978-1-874774-64-8;

Volume 2: 1881–1914. Oxford & Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2010. 492 p. ISBN 978-1-904113-83-6;

Volume 3: 1914–2008. Oxford & Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2012. 998 p. ISBN 978-1-904113-48-5;

The Jews in Poland and Russia: A Short History.

Oxford & Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2013. 648 p. ISBN 978-1-906764-39-5

Тритомна монографія професора Брандайського університету Ентоні Полонського підсумовує його двадцятип'ятирічну працю над історією східноєвропейського єврейства. Імовірно, для українського читача, який протягом останніх десятиліть устиг втратити звичку до масштабних (як за обсягом, так і за охопленням тем) авторських проєктів, виглядатиме дивно сам задум — до того ж коли його реалізує один дослідник — дати комплексний огляд минулого єврейських громад на просторі колишньої Речі Посполитої від середини XIV ст. до сьогодні (верхньою межею третього тому є 2008 р.). Ще більший подив може викликати те, що цей тритомник загальним обсягом понад дві тисячі сторінок є не навчальним виданням, а дослідженням у традиційному розумінні цього слова. Однак ми спробуємо відійти від стереотипів, вихованих українською академічною традицією, і зосередитися власне на рецензованій студії.

Перше, про що слід сказати — мотиви, що рухали автором. За словами Полонського, він узявся написати фундаментальну історію східноєвропейського єврейства через «надзвичайну важливість історії євреїв Польщі й Росії в історії єврейського народу та розвитку юдейської релігійної традиції» (1:2)¹. Крім того, «саме із цих земель виводить свій родовід більшість євреїв світу, як в Ізраїлі, так і в діаспорі» (1:3). Дотеперішні спроби вивчити історію євреїв регіону були часто-густо штучно обмежені сучасними міждержавними кордонами, що не додавало обґрунтованості висновкам дослідників. З огляду на це справді плідною виглядає авторова ідея взяти за вихідний пункт кордони Речі Посполитої й накласти їх на етнокультурну, соціальну й економічну ситуацію після поділів Польщі (а також, у випадку першого тому, до об'єднання Польської корони й Великого князівства Литовського).

¹ Тут і далі в дужках подано номер тому та сторінку рецензованого видання.

Рівень реалізації цього масштабного задуму справляє приємне враження. Ентоні Полонський опрацював величезний масив першоджерел і праць дослідників-попередників (бібліографія до кожного тому налічує сотні позицій). Кожен том споряджено ретельно підготовленим науково-довідковим апаратом. До покажчика винесено не лише імена й географічні назви, а й згадувані на сторінках праці історичні реалії. 25 мап дозволяють зорієнтуватися в політичній ситуації в кожен із детально розглянутих у тритомнику періодів. Також у кожному томі наведено десятки таблиць зі статистичними даними та глосарії, що пояснюють рідковживані слова.

Поряд із тим впадає у вічі один момент, котрий, певно, є доволі звичним для істориків, вихованих у радянській історіографічній традиції, однак у випадку Полонського є неочікуваним. Ідеться про непропорційний поділ на періоди та своєрідну «надпредставленість» ХХ ст. у праці. Півтисячоліття історії польсько-литовського єврейства автор вміщує в один том, обсяг якого становить загалом чверть усього видання. Натомість друга книга, приблизно такого ж обсягу, охоплює наступні 35 років (sic! Так сказано у підзаголовку до неї, насправді ж для півдавстрійської та пруської частини колишньої Речі Посполитої досліджуваний у цій частині період є принаймні вдвічі більшим — на цьому ми зупинимось нижче). А третій том, удвічі більший — «коротке двадцять століття», котре плавно переходить у пострадянську еру (їй присвячено епілог). Видається очевидним, що причиною цього є спеціалізація автора на Новому й Новітньому часі, бо ж дослідницькі інтереси Полонського зосереджено саме на ХІХ і ХХ ст. Подібне можна спостерегти й на прикладі пострадянських досліджень з історії євреїв, як-от відомого двотомного нарису «Євреї України: Краткий очерк истории», що побачив світло в першій половині 1990-х²: тисячолітнє минуле єврейських громад регіону (від часів Київської Русі до початку ХХ ст.) у цьому виданні охопив один том, менший за обсягом, ніж друга частина, присвячена періодові 1917 — початку 1990-х рр.

Власне, окрім суб'єктивних мотивів, пов'язаних із дослідницькими інтересами Ентоні Полонського, таку непропорційність у викладі окремих періодів з історії східноєвропейського єврейства можна пояснити також об'єктивними причинами. Усе ж таки ХХ ст. — і передусім у випадку історії євреїв у Європі — справді було значно більш насиченою історичними подіями епохою, ніж усі попередні.

Структура видання логічно впливає з масштабності заявленої теми. При цьому через особливості досвіду юдейських громад у різні часи автор застосовує відмінні підходи до побудови окремих книг проекту. Так у першому томі поєднання хронологічного й тематичного принципів виглядає зсунутим на користь тематичного, оскільки хронологічних розділів тут лише два: доба до 1750 р. й

² Яков Хонигсман и др., *Євреї України: Краткий очерк истории* (Київ: Українсько-фінський інститут менеджмента и бизнеса, Международный Соломонов университет, 1993–1995).

1750–1881 pp. А в другій частині книги (власне, аналогічно до другого та третього томів проекту) до тематичного підходу додається також територіальний, оскільки від часу поділів Польщі єврейські громади колишньої Речі Посполитої виявилися розділеними між трьома імперіями.

При цьому проведення меж між томами або частинами окремих книг теж видається дещо незвичним чи принаймні неочевидним. Так у першому томі перша частина завершується 1750 р., а друга поєднує в собі останні десятиліття існування Речі Посполитої й «порозборову» добу³. Звісно, такий підхід має право на існування, тим паче, що період 1750–1772 pp. у рамках другої частини все ж таки висвітлено в окремому розділі, однак для польської й української історіографічної традиції таке розмежування не характерне. Власне, саме обрання 1750 р. як межі викликає запитання до автора, оскільки таким чином у різних частинах книги опинилися перші й останні роки правління одного короля – Августа III. Виглядає так, наче рік було обрано умовно як позначення середини XVIII ст., як і 1350 р. (нижня межа першого тому) – для позначення середини XIV ст. Подібне можна завважити й щодо межі між першим і другим томами: за неї Ентоні Полонський взяв 1881 р., тобто дату вбивства Олександра II. Звісно, для історії підросійського єврейства вона справді позначала певну віху, оскільки правління Олександра III супроводжувала відчутна зміна урядової політики щодо євреїв та інших етнічних і конфесійних груп у західних країнах імперії, а також хвиля погромів. Але у випадку євреїв Галичини чи Познанщини ця дата не означала нічого, тож за межу для них цілком виправдано править 1848 р. (відповідні розділи охоплюють період саме із середини XIX ст.). Цю відмінність, однак, жодним чином не обумовлено на обкладинці й титульній сторінці тому.

Хочеться одразу завважити, що ці спостереження (не критика, а саме спостереження, котрі підкреслюють особливості праці Полонського порівняно з тими книжками цієї тематики, що закорінені у східноєвропейській традиції) стосуються лише її побудови. Форми, а не змісту. Але щодо авторових тез хочеться підкреслити деякі дійсно оригінальні висновки. До таких належить, наприклад, твердження, що сформована в Речі Посполитій система обшчинного самоуправління євреїв стала однією з найважливіших складових сучасного демократичного устрою Держави Ізраїль (1:67). Теза, ясна річ, дискусійна, особливо якщо врахувати тривалий період розкладу обшчинних інституцій у країнах, із яких походила основна частина переселенців до Палестини протягом кінця XIX – першої половини XX ст. Однак це твердження, безперечно, заслуговує на увагу й подальше опрацювання.

Важливим є і твердження автора, що треба розглядати інтеграцію євреїв у довколишнє суспільство та їхній рух за набуття громадянських прав у контексті модернізаційних процесів у регіоні загалом, ставлячи їх поряд з аналогічними процесами в інших шарах суспільства, зокрема серед селянства. Приміт-

³ Тобто період після поділів Польщі (польськ. *okres porozbiorowy*).

но тут те, що Полонський свідомо не вживає термін «емансипація» (1:183), котрий є чи не найпоширенішим для позначення змін у колективній свідомості й суспільному статусі європейського єврейства кінця XVIII – початку XX ст. Вислів «емансипація» дійсно неоднозначний: його застосовують до різних варіантів вибору інтеграції в суспільне життя («угромадяннення», тобто отримання громадянських прав, цілковита асиміляція із хрещенням або без нього, часткова акультурація тощо – Полонський окремо розкриває значення цих термінів (1:183–184)), тож цілком зрозуміле небажання послуговуватися однією, нехай і поширеною, назвою для різних феноменів.

У другому томі окремі розділи висвітлюють становище євреїв у чотирьох регіонах Східної Європи: Російській імперії (без Царства Польського), Царстві Польському, Галичині та прусській частині Польщі. Окрім того, автор детально описує зміни в політиці петербурзького уряду щодо російського (тобто українського, білоруського й литовського) єврейства після соціального вибуху 1905 р. та суспільні трансформації, які переживали самі єврейські громади цієї доби.

Вивчаючи політичний бік минулого східноєвропейського єврейства, Полонський не забуває і про менш висвітлені (принаймні у працях загального характеру) аспекти соціальної й інтелектуальної історії, хоча в цих оглядах він, звісно, змушений виходити за заявлені в книжці хронологічні межі: суспільно-економічні й культурні зміни не встигають за перекроюванням політичної мапи. Автор детально описує повсякденне життя у штетлах і містах смуги осілості, не забуваючи й про центри, що були розташовані в регіоні давнього єврейського розселення, але мали суттєві обмеження для проживання євреїв (наприклад Київ). У розділі «Єврейські простори» у вигляді коротких нарисів про окремі міста наведено статистичні дані про зміни в чисельності й соціальній структурі місцевих єврейських громад. Заслуговує на увагу цікаве спостереження за змінами в цифрах природного приросту населення Східної Європи. У випадку євреїв він скорочувався швидше, ніж у неєвреїв: цьому сприяло підвищення середнього віку вступу у шлюб і поширення контрацепції – і цю ситуацію не змінював навіть традиційно нижчий, ніж у навколишнього населення, показник дитячої смертності (2:171). Далі Полонський аналізує зміни в системі самоуправління юдейських громад, у ролі общинних органів у житті євреїв регіону й участі єврейського населення в органах місцевого самоуправління, а також розповідає, як з'являлися й розвивалися громади прогресивного юдаїзму. Їм, власне, багато уваги присвячено також у розділі про єврейське релігійне життя в XIX ст.

Справді детальним є розгляд розвитку модерної єврейської культури й мистецтва (як «елітарного», так і «масового»: межа між ними досить часто виявлялася нечіткою). Про те, що увага Полонського до них є далеко не простою умовністю, свідчить сукупний обсяг відповідних розділів: у другому томі це трохи менше, ніж половина книги. Територіальний поділ у цих розділах відсутній, оскільки івритомовна та їдишомовна література побутувала в регіонах колиш-

ньої Речі Посполитої незалежно від місця створення конкретного тексту. Полонський простежує розвиток єврейської модерної літератури від часу поширення Гаскалі у XVIII ст. до періоду «пост-Гаскалі» (кінець XIX ст.) і далі, супроводжуючи свій аналіз численними розлогими цитатами з текстів єврейських літераторів (багато з них – у власних перекладах). Особливо цінним є підрозділ про єврейську літературу неєврейськими мовами – звісно, це явище в історії єврейської культури XIX ст. відіграло значно менш помітну роль, ніж іврито- та їдишомовне письменство, однак не варто применшувати його важливість, як і значення аналогічних явищ в інших національних літературах Східної Європи, передусім українській, білоруській і литовській. Своєрідне доповнення до цього розділу – невеликий нарис про розвиток єврейської масової культури: його підрозділи присвячені пресі, театру й літературі для широких читацьких кіл. Завершуючи останній із цих підрозділів, Ентоні Полонський зазначає, що пласт популярної культури другої половини XIX ст. мав надрегіональне значення й активно поширювався не лише на просторі колишньої Речі Посполитої, а й серед євреїв-емігрантів у Західній Європі й Америці.

Увагу привертає й окремий розділ про становище жінок у єврейських громадах XVIII–XIX ст. (він так само не вписується у хронологічні рамки, заявлені на обкладинці тому). Тут розказано, як наростала криза традиційної патріархальної родини від кінця XVIII ст., згадано про підвищення шлюбного віку та створення для дівчат можливостей здобути формальну освіту, котра в до-модерному єврейському середовищі обмежувалася домашнім навчанням. Не залишається поза увагою Ентоні Полонського й те, як зміни у становищі східноєвропейських єврейських жінок відображали іврито- та їдишомовні проза й поезія: тогочасні художні тексти можуть правити за одне з небагатьох авторитетних джерел для вивчення повсякденного життя окремих соціальних і гендерних груп.

Третій том праці розділено на три частини: Перша світова війна й міжвоєнний період, Друга світова війна і Голокост, доба після Другої світової війни. Приблизно половину першої з них займає опис життя євреїв у Другій Речі Посполитій. Значну увагу автор приділяє участі представників єврейських партій у політичному житті Польщі (тут продовжували існувати старі єврейські політичні сили, доволі активну діяльність розгорнули сіоністські організації), а також економічній ситуації в єврейських громадах, релігійному життю, іврито-, їдишо- й польськомовній літературі тощо. Детально описано, в якому становищі перебувала єврейська світська освіта, як функціонувала різномовна єврейська преса тощо. На жаль, не знайшла достатнього висвітлення наукова діяльність єврейських організацій, зокрема Єврейського наукового інституту у Вільні (YIVO), котре в цей час перебувало у складі Польщі – цей та інші дослідницькі заклади згадані лише у двох коротких абзацах книжки (3:134).

Безперечний плюс тому – розділ про ситуацію в міжвоєнній Литві й докладно описана історія експерименту з наданням єврейській громаді країни ексте-

риторіальної автономії та створенням окремого Міністерства у справах євреїв тощо. Зазначимо також, що, як у розділах, присвячених Польщі, так і в нарисі про Литву, автор не оминає тему наростання міжетнічного напруження й поширення антисемітизму, котре стало особливо помітним у 1930-х рр. Водночас книжці явно бракує розділу про ситуацію в міжвоєнній Бессарабії. Хоча цей регіон і не був частиною давньої Речі Посполитої і, таким чином, перебував поза фокусом інтересів Ентоні Полонського, у другій книзі тритомника тамтешні події були помітно висвітлені. Багато в чому цьому сприяло значення Кишинівського погрому й те, що значна частина місцевого єврейського населення походила з тих земель, що перебували в центрі уваги дослідника. Видається, що надзвичайно плідною була б ідея показати розвиток бессарабської ситуації в зіставленні з багато в чому подібними умовами життя єврейських громад у Польщі й Литві.

Вивчаючи українську тематику, автор пунктирно згадує про місцевий досвід створення єврейської національно-культурної автономії за аналогічним до литовського сценарієм, що полягав, серед іншого, у створенні Міністерства єврейських справ УНР та гарантії, що єврейські політичні сили будуть представлені в органах влади. Цей сюжет, однак, знайшов висвітлення не в окремому розділі, на що можна б було очікувати, зважаючи на його значення для політичної історії єврейських організацій загалом. Автор вмістив його до підрозділу «Євреї в російській Громадянській війні» в межах розділу про події Першої світової війни та перших років по її завершенні.

У розділах про ситуацію в РСФРР/СРСР міжвоєнної доби описана спроба радянської модернізації єврейства, котру багато в чому просували «згори». Водночас руйнувалися общинні інституції, були ліквідовані незалежні єврейські політичні й культурні організації, а єврейські секції у складі керівної партії – розпушені; євреїв заохочували переселятися до сільськогосподарських колоній, традиційна єврейська культура була знищена, іврит – витіснений з активного вжитку, а розвиткові їдишистської культури сприяли дуже обмежено. Останній аспект висвітлений в окремому великому розділі про радянське письменство в СРСР, де, щоправда, проаналізовано твори лише їдишо- й російськомовних авторів. Натомість поза увагою дослідника лишився пласт єврейської літератури українською й білоруською мовами. Крім того, не розкрито, як досліджували в той час юдаїку у спеціалізованих наукових установах Києва, Мінська, Москви й Петрограда/Ленінграда.

Кілька розділів, присвячених Катастрофі європейського єврейства, носять оглядовий характер, однак українському читачеві вони будуть цікаві: тут залучено значний масив маловідомих опублікованих (і почасти – недрукованих) матеріалів щодо ситуації в Польщі й Литві, а також представлено інформацію про єврейський рух опору в гетто Варшави, Лодзі, Львова й Мінська, про спроби мирного та збройного спротиву нацистській політиці геноциду. Водночас особливий інтерес становить джерелознавчий огляд свідчень сучасників про Голо-

кост із розлогими цитатами зі збережених щоденників і поезій, написаних у гетто й таборах смерті. Тут також міститься невеликий огляд творів Юліана Тувіма, присвячених Катастрофі. Крім того, у книжці можна знайти підрозділи про службу євреїв у польських збройних формуваннях і Червоній армії.

Основну частину книги завершують розділи про життя євреїв у СРСР та ПНР у повоєнне сорокап'ятиріччя. У них, зокрема, оповідається про активізацію антисемітської політики у пізньосталінському СРСР («боротьба проти космополітизму») та про зміни у ставленні до єврейської культури після смерті Сталіна, а також про обмежене відродження єврейства в післявоєнній Польщі, котре супроводжували досить часті спалахи антисемітизму й високі темпи репатріації євреїв до Ізраїлю.

Завершує книгу (а з нею і весь тритомник) епілог, присвячений ситуації, у котрі опинилися євреї Польщі, Росії, України, Білорусі й Литви після 1989–1991 рр. У цей час відроджується єврейська культура, активізуються єврейські громадські організації, відкриваються синагоги, з'являються навчальні заклади, наукові установи тощо. Одночасно (зокрема в Росії) — трапляються нові випадки антисемітизму, зокрема в публічній сфері, а євреї масово виїжджають до Ізраїлю.

2013 р. автор видав скорочену версію цього масштабного дослідження під заголовком «Євреї в Польщі й Росії. Коротка історія». Це видання з'явилося тому, що Ентоні Полонський прагнув розширити свою читацьку аудиторію, дозволити скористатися книжкою студентам і просто людям, які цікавляться історією східноєвропейського єврейства. Структура видання повторює побудову повної версії, тож як компліменти, так і зауваження на її адресу загалом залишаються тими самими.

Окремо хочеться висловитися з приводу того, як транслітеровано назви міст на мапах і в тексті книги. Автор у примітці зазначає, що в більшості випадків спирається на назви, прийняті серед населення тої території, де розташоване місто, однак в окремих випадках він вважає за потрібне слідувати традиції, що склалася в англomовному світі. Цей підхід виглядає цілком виправданим, однак Полонський не зовсім послідовно його дотримується. Це призводить до певного різнобою у принципах транслітерації навіть у межах однієї карти. Наприклад, на мапі «Поділи Польщі» (№ 4 в першому томі, № 1 у скороченому виданні) назви міст Житомир, Чернігів і Кам'янець-Подільський передано відповідно до російського написання, як і назви всіх білоруських міст, а назви Білої Церкви та Львова — в українському варіанті. На мапі Галичини 1850–1914 рр. у другому томі назви всіх міст подано відповідно до українського написання, як і назви сусідніх міст із російського боку австро-російського кордону (Володимир-Волинський та Рівне); натомість на карті єврейського розселення на тій самій території назви міст подано в російській версії. Досить несподівано виглядає й постійне використання форми «Lviv» для Львова, не обумовлене як «традиційне» (як у випадку з назвами «Kiev», «Moscow», «Warsaw»), хоча автор окремо за-

значає, що схиляється саме до такого написання. На мапі Польщі за часів Казимира Великого (1370) це єдине місто, назву якого подано в сучасній українській формі. Єдиним винятком є мапа окупованої нацистами Польщі (третій том), де «Lviv» подано в дужках як додаткову форму, а «Lemberg» – як основну (на цій карті германізовано майже всі польські назви). У тритомнику ці особливості майже не помітні, однак у скороченій версії, де поряд зібрано мапи з різних епох, такі непослідовності одразу впадають в око.

Трохи незвичною є й транслітерація деяких прізвищ. Так псевдо Семена Ан-ського у виданні передано без дефіса всередині слова (як у тритомнику, так і в короткій версії його ім'я трапляється не один раз), внаслідок чого може склестися враження, нібито йдеться про іншу людину.

Однак, як ми вже сказали, тритомне дослідження Ентоні Полонського, поза сумнівом, є визначним досягненням у вивченні історії східноєвропейського єврейства загалом і підсумовує не лише чвертьстолітню працю автора, а і студії його попередників. Особливості структури, котрі ми відзначили, певною мірою руйнують стрункність побудови книги, але вони викликані масштабністю авторського задуму й широчінню охоплених тем та епох. І вони анітрохи не підважують ретельність, із якою автор опрацьовує поставлені питання.

Сергій Гірік